यक्षद्वैरी, [न्] पुं, (यक्षतो वैरी नाशकः।) रोहितकवृक्षः। यथा,—
"प्लीहघ्नो मांसदलनो यक्षद्वैरी चलच्छदः॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥

यक्ष, क ङ महि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट्।) क ङ, यक्षयते। महि पूजायाम्। इति दुर्गादासः॥

यक्षः, पुं, (यक्ष्यते पूज्यत इति। यक्ष+घञ्। यद्वा, ईं लक्ष्मीमक्ष्णोतीति। अक्ष+अण्।) गुह्यकमात्रम्। गुह्यकेश्वरः। इति मेदिनी। षे, २२॥ इन्द्रगृहम्। धनरक्षकः। इति सारस्वतः॥ यक्षस्वरूपं यथा,—
"आजग्मुर्यक्षनिकराः कुबेरवरकिङ्कराः।
शैलजप्रस्तरकरा अञ्जनाकारमूर्त्तयः॥
विकृताकारवदनाः पिङ्गलाक्षा महोदराः।
स्फटिका रक्तवेशाश्च दीर्घस्कन्धाश्च केचन॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः॥ यक्षगणो यथा,—
"प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे शृणु।
केवलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा।
मेघमाली च यक्षाणां गण एष उदाहृतः॥"
तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"धातुर्यक्षत्यथोक्तस्त्वददने क्षपणे च सः।
यद्यक्षत्युक्तवानेष तस्माद्यक्षो भवत्ययम्॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः॥
(अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे।१।५।४१।
"मैवं भो रक्ष्यतामेष यैरुक्तं राक्षसास्तु ते।
ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जक्षणात्॥"
पुं, क्ली, पूजा। यथा, ऋग्वेदे। ७। ६१। ५।
"अमूरा विश्वा वृषणा विमा वां
न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम्॥"
"न यक्षं न पूजा दृश्यते।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ तथाच अथर्व्ववेदे। १६। २। २४।
"तव यक्षं पशुपते अप्स्वन्तः॥")

यक्षकर्द्दमः, पुं, (यक्षप्रियः कर्द्दमः।) कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलानां मिश्रितसमभागः। इत्यमरः। २। ६। १३३॥ "कर्पूरादिभिर्गन्धद्रव्यैः समभागैः साधितोऽनुलेपनभेदो यक्षकर्द्दम उच्यते। यक्षप्रियः कर्द्दमो यक्षकर्द्दमः।
'कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनन्तथा।
महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्द्दमः॥'
इति धन्वन्तरिः॥
अन्यत्रापि।
कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलघर्षणादि च।
एकीकृतमिदं सर्व्वं यक्षकर्द्दम इष्यते॥"
इति तट्टीकायां भरतः॥

यक्षतरुः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षाश्रितो वा तरुः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) वटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य वटशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

यक्षधूपः, पुं, (यक्षप्रियो धूपः।) धूपसामान्यम्। धूनकधूपः। इति केचित्। धुना इति ख्यात इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। सर्ज्जरसः २ अरालः ३ सर्व्वरसः ४ बहुरूपः ५। इत्यमरः। २। ६। १२७॥ रालः ६ धूनकः ७ वह्निवल्लभः ८। इति रभसः॥ सालसारः ९ सालजः १० सालनिर्यासः ११ सर्ज्यः १२। इति रत्नमाला॥ (अस्य पर्य्यायान्तरं यथा,—
"रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्ज्जरसः स्मृतः।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्व्वरसश्च सः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
एतेन माधवपूजननिषेधो देवीपूजा चोक्ता यथा कालिकापुराणे ६८ अध्याये।
"न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन।"
"यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत्॥")
सरलवृक्षरसः। टारपिन तेल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रवः ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ३११॥

यक्षरसः, पुं, (यक्षप्रियो रसः। शाकपार्थिववत् समासः।) पुष्पमद्यम्। तत्पर्य्यायः। मध्वासवः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति समासान्तष्टच्।) कुबेरः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ५। १९४। ४९।
"इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः।
प्रययौ सहितैः सर्व्वैर्निमेषान्तरचारिभिः॥")

यक्षराट्, [ज्] पुं, (यक्षेषु राजते इति। राज्+"सत्सूद्विषद्रुहेति।" ३।२।६१। इति क्विप्।) कुबेरः। (यथा, भागवते। ८। १८। १७।
"तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकामदात्॥"
यक्षराजमात्रम्। मणिभद्रः। यथा, महाभारते। ३। ६४। १२७।
"तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्रः प्रसीदतु॥"*॥
यक्षा इव मल्ला राजन्तेऽत्र। राज्+क्विप्।) रङ्गमण्डपः। इति मेदिनी। जे, ३५॥

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी।) अलका। सा च कैलासपर्व्वतस्थितकुबेरपुरी। इति जटाधरः॥

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः।) कार्त्तिकी पूर्णिमा। तत्पर्य्यायः। दीपाली २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

यक्षसाधनं, क्ली, (यक्षाणां साधनम्।) यक्षोपासना। यथा, वाराहीतन्त्रे।
"यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च पैशाचीनाञ्च साधनम्।
भूतवेतालगान्धर्व्वं मारणोच्चाटनानि च।
अधोगमनमेतेषां साधने ऐहिकं हितम्॥"

यक्षामलकं, क्ली, (यक्षाणामामलकम्।) पिण्डखर्ज्जूरफलम्। इति शब्दमाला॥

यक्षावासः, पुं, (यक्षाणामावासो वासस्थानम्।) वटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

यक्षिणी, स्त्री, (यक्षः पूजा अस्त्यस्याः। यक्ष+इनिः। ङीप्।) कुबेरपत्नी। इति शब्दरत्नावली॥ यक्षभार्य्या च॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १०। १७८।
"सोऽपि मुक्त्वाशु विजने भ्रातुः पुत्रं तमभ्यधात्।
अधृतिं मा कृथाः पुत्र! मम सिद्धा हि यक्षिणी॥")

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्य्या। यक्ष+पुंयोगादिति ङीष्।) कुबेरपत्नी। इति शब्दरत्नावली॥ (यक्षभार्य्या। यथा, महाभारते।३। ६४। ११७।
"यक्षी वा राक्षसी वापि उताहोस्वित् सुराङ्गना।
सर्व्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्माननिन्दिते!॥")

यक्षोडुम्बरकं, क्ली, (यक्षप्रियमुडुम्बरम्। ततः स्वार्थे कन्।) अश्वत्थफलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

यक्ष्मघ्नी, स्त्री, (यक्ष्माणं हन्ति। हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च।" ३। २। ५३। इति टक्। ततो ङीप्।) द्राक्षा। इति शब्दमाला॥

यक्ष्मा, [न्] पुं, (यक्ष+"बाहुलकात् यक्षयतेरपि।" उणा० ४।१५०। इत्यत्र उज्ज्वलदत्तोक्त्या मनिन्प्रत्ययेन साधुः।) रोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। क्षयः २ शोषः ३। इत्यमरः। २। ६। ५१॥ राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५॥ अथ राजयक्ष्माधिकारः। "तत्र राजयक्ष्मणो विप्रकृष्टं सन्निकृष्टञ्च निदानमाह।
'वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात्।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात्॥'
वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणाम्।
'वातमूत्रपुरीषाणि निगृह्णाति यदा नरः॥'
इति चरकवचनात्॥
क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनातिव्यवायानशनेर्ष्यादयो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यन्ते। साहसात् बलवता समं मल्लयुद्धादितः। विषमाशनात् बहु स्तोकमकाले वा भुक्तं तत् विषमाशनम्। तस्मात्। त्रिदोषः सान्निपातिकः। हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय एवान्तर्भवन्ति। यक्ष्मणः पर्य्यायाः राजयक्ष्मक्षयशोषाः॥*॥ यक्ष्मादीनां शब्दानां निरुक्तिमाह।
'वैद्यो व्याधिमतां यस्मात् व्याधेर्यत्नेन यक्ष्यते।
स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः॥'
यक्ष्यते पूज्यते।
'राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः।
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः॥
क्रियाक्षयकरत्वात्तु क्षय इत्युच्यते बुधैः।
संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते॥'*॥
संप्राप्तिमाह।
'कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु।
अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा।
क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः॥'
कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रुद्धेषु अनन्तरा सर्व्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति।